

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

THE STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON PROBLEMATIK ISSUES OF MILITARY SERVICE IN UKRAINE

Піскун І.І., к.ю.н.,
старший викладач кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

Чунаков Р.В., ад'юнкт кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

Дана стаття присвячена сучасному стану наукової розробки дослідження проблемних питань проходження військової служби в Україні в умовах воєнного стану. У ній розглянуто адміністративне регулювання проходження військової служби у країні, загальний огляд законодавства та основні аспекти, що впливають на ефективність та боєздатність Збройних Сил України, включаючи проблеми мобілізації та комплектування особового складу.

Військова служба в Україні регулюється комплексом законодавчих та підзаконних актів, які забезпечують правові засади для організації та функціонування збройних сил, а також визначають права та обов'язки військовослужбовців. Конституція України є основоположним документом, що закріплює загальні положення щодо оборони держави та обов'язку громадян захищати її. Статті 17 та 65 Конституції визначають основні принципи та обов'язки громадян щодо оборони України зокрема, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу та покладається на Збройні Сили України. Закон України "Про військовий обов'язок і військову службу" є ключовим нормативно-правовим актом, що визначає правові засади військового обов'язку, порядок призову на військову службу, умови її проходження та звільнення з неї. Він деталізує процедури призову, умови служби за контрактом, а також положення щодо формування резерву.

На основі проведеного дослідження були зроблені висновки щодо необхідності комплексного підходу до вирішення вказаних проблем. Запропоновані рекомендації включають реформування законодавства, покращення матеріально-технічної бази та впровадження сучасних методів підготовки військовослужбовців. Ці заходи сприятимуть підвищенню боєздатності та ефективності Збройних Сил України в умовах воєнного стану.

Ключові слова: проходження військової служби в Україні, сучасний стан наукової розробки проблемних питань, мобілізація, боєздатність, закон.

This article is devoted to the current state of scientific development of the study of problematic issues of military service in Ukraine under martial law. It examines the administrative regulation of military service in the country, a general overview of the legislation and the main aspects affecting the effectiveness and combat capability of the Armed Forces of Ukraine, including the problems of mobilization and recruitment.

Military service in Ukraine is regulated by a set of laws and regulations that provide the legal framework for the organization and functioning of the armed forces, as well as define the rights and obligations of military personnel. The Constitution is the fundamental document that sets forth the general provisions on the defense of the state and the duty of citizens to protect it. Articles 17 and 65 of the Constitution define the basic principles and duties of citizens regarding the defense of Ukraine, in particular, that the protection of the sovereignty and territorial integrity of Ukraine, ensuring its economic and informational security are the most important functions of the state, the business of the entire Ukrainian people and is entrusted to the Armed Forces of Ukraine. The Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service" is the key legal act defining the legal basis of military duty, the procedure for conscription, conditions of military service and discharge from it. It details conscription procedures, conditions of service under contract, and provisions for the formation of the reserve.

Based on the study, conclusions were drawn about the need for a comprehensive approach to solving these problems. The proposed recommendations include reforming legislation, improving the material and technical base, and introducing modern methods of training. These measures will help to increase the combat capability and effectiveness of the Armed Forces of Ukraine under martial law.

Key words: military service in Ukraine, current state of scientific research of problematic issues, mobilization, combat capability, law.

Сьогодні Україна перебуває в стані збройного конфлікту, який міжнародні чиновники називають «неоголошеною війною». Згідно з Великим тлумачним словником української мови, «неоголошена війна» означає конфлікт між державами, який не проголошується офіційно.

Тема проходження військової служби у Збройних Сил України постійно знаходиться в полі зору науковців, військових експертів що розглядають її в історичному, соціальному та адміністративному аспектах. Її розглядали такі науковці як: І. М. Половинкін, В. Т. Базарний, А. П. Медвідь, О. В. Коваль, О. І. Сивак, М. П. Думенко, О. В. Яцино та ін.

М. В. Кушнір, зокрема, досліджував питання адміністрування проходження військової служби в Збройних Сил України. Дане дослідження присвячено визначенню сутності та особливостей адміністрування проходження військової служби у Збройних Сил України та визначенню напрямів його удосконалення. У роботі автором проаналізовано наукові дослідження, що стосуються адмі-

ністрування проходження військової служби у Збройних Сил України. Автор встановив, що зазначені питання вже кілька десятиліть привертають увагу дослідників. Наголошено на тому, що категорія «проходження військової служби» викликає інтерес дослідників у галузі історичних, політичних, військових наук, науки державного управління тощо [8, с. 12].

М. В. Кушнір виокремив чотири основні напрями дослідження питань проходження військової служби у Збройних Силах України: а) в контексті публічного управління та публічного адміністрування у сфері оборони; б) в контексті військово-правових відносин; в) у контексті дослідження воєнної безпеки як складової національної безпеки; г) в контексті приватно-правових відносин, що виникають під час проходження військової служби.

В. П. Коваль розглядав питання присвячені комплексному дослідженню адміністративно-правового статусу військовослужбовців в умовах дії правового режиму воєн-

ного стану. У його роботі досліджено законодавче регулювання адміністративно-правового статусу військовослужбовців в Україні [6, с. 11].

На підставі аналізу чинного військового законодавства та практики його застосування у частині унормування питань, пов'язаних з правовим статусом військовослужбовців автор робить висновок щодо особливостей формування правового статусу військовослужбовців протягом становлення України як суверенної та незалежної держави та вказується на незавершеність цього процесу й в умовах сьогодення.

До запровадження воєнного стану Збройні Сили України були структуровані та організовані відповідно до принципів мирного часу, з чітким акцентом на звичайних військових ієрархіях та формуваннях. Військова адміністрація населених пунктів на цьому етапі формувалася переважно з військовослужбовців військових формувань відповідно до законодавства України, до складу яких входили як приватні, так і державні організації. Ця організація довоєнного стану керувалася структурованими нормативно-правовими актами, такими як Інструкція з організації обліку особового складу в системі Міністерства оборони України, яка була затверджена та зареєстрована Міністерством юстиції України 14 листопада 2022 року. Основна увага була зосереджена на підтримці готових і боєздатних сил у рамках, розроблених для мирного часу, хоча й з передбаченням потенційної ескалації [5, с. 107].

Вплив геополітичної напруженості на військову службу в Україні неможливо переоцінити, особливо враховуючи триваючий конфлікт з Росією та анексію Криму в 2014 році. Ці події викликали необхідність переоцінки військової готовності та стратегічних можливостей України. Таким чином, український уряд збільшив оборонний бюджет і прискорив модернізацію військової техніки. Крім того, було докладено спільних зусиль для зміцнення альянсів із західними країнами та Організації Північно-атлантичного договору (далі – НАТО), спрямованих на зміцнення оборонної позиції України. Геополітичний ландшафт також викликав потребу в наукових дослідженнях нових оборонних технологій і тактик, гарантуючи, що Україна залишається готовою до будь-яких потенційних загроз. Цей фокус на інноваціях означає не лише негайну готовність, але й довгострокову стійкість і адаптивність у швидко змінюваному середовищі безпеки [2].

Наукове дослідження проблем, пов'язаних із законодавчим регулюванням та забезпеченням адміністративно-правового статусу військовослужбовців в Україні, набуває особливої важливості через значні недоліки і непослідовність у цьому регулюванні. Однією з ключових проблем є відсутність систематизованих нормативно-правових актів, які б комплексно та чітко охоплювали всі аспекти цього питання. Станом на сьогодні, загальний правовий статус військовослужбовців в Україні залишається недостатньо врегульованим, що свідчить про його неповне забезпечення на законодавчому рівні.

Певні аспекти статусу військовослужбовців регламентовані у законах України, таких як «Про соціальний і правовий статус військовослужбовців та членів їхніх сімей», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про Збройні Сили України», «Про Національну гвардію України» та інші. Однак, у наукових колах, зокрема в роботах В. Й. Пашинського, неодноразово підкреслювалася необхідність ухвалення окремого Закону України «Про статус військовослужбовців». Прийняття такого закону могло б суттєво підвищити регулятивну здатність, якість та ефективність військового законодавства, а також надати додаткові нормативно-правові гарантії щодо адміністративно-правового статусу військовослужбовців.

Адміністративне регулювання проходження військової служби в Україні охоплює широкий спектр нормативно-правових актів, які визначають порядок призову, прохо-

дження служби, права та обов'язки військовослужбовців, а також дисциплінарну відповідальність.

Конституція України – основний закон, який закріплює загальні положення щодо оборони країни та обов'язку громадян щодо захисту держави (статті 17, 65) [1].

Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» визначає правові засади військового обов'язку громадян України, порядок призову на військову службу, її проходження та звільнення з неї.

Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» описує права, пільги та соціальні гарантії для ветеранів війни та учасників бойових дій. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» регламентує правовий статус військовослужбовців, їхні соціальні гарантії та захист. Закон України «Про національну безпеку України» встановлює засади національної безпеки, включаючи оборону, та ролі збройних сил у забезпеченні цієї безпеки.

Укази президента України містять конкретні розпорядження щодо призову, демобілізації, організації військової служби тощо.

Накази Міністерства оборони України визначають внутрішній порядок військової служби, статуту, інструкції та інші внутрішні нормативні акти.

Призов на військову службу відбувається відповідно до планів, затверджених Президентом України. Включає медичний огляд, психологічне тестування та професійний відбір.

Контрактна служба передбачає, що військовослужбовці можуть укласти контракти на проходження служби на різні терміни, з можливістю подовження.

Резерв формується з військовослужбовців, які пройшли службу і готові до мобілізації у разі потреби.

Військова дисципліна та відповідальність визначається статутами та іншими нормативними актами. Включає дисциплінарні стягнення за порушення службових обов'язків.

Військовослужбовці мають права на соціальне забезпечення, медичне обслуговування, житлове забезпечення, пільги для навчання, відпустки.

Окрім прав, також передбачаються обов'язки – виконання військових наказів, дотримання військової дисципліни, захист державного суверенітету та територіальної цілісності.

Адміністративне регулювання військової служби в Україні постійно вдосконалюється у відповідь на зміну безпекової ситуації та потреби збройних сил. Важливою частиною цього процесу є адаптація законодавства до стандартів НАТО, що включає модернізацію законодавчої бази та покращення умов служби для військовослужбовців.

З огляду на сучасний контекст, коли країна перебуває в умовах воєнного конфлікту та зростаючої геополітичної напруженості, виникають серйозні організаційні та правові проблеми. За словами С. Дембіцького, ці виклики вимагають підвищеної суспільної емпатії та підтримки з боку громадськості для зміцнення стійкості публічної влади. Це також передбачає посилення громадянських цінностей, які спонукають людей брати на себе відповідальність як за власне майбутнє, так і за майбутнє держави [3].

Слід зазначити, що застарілі положення законів України «Про Збройні Сили України», «Про альтернативну (невійськову) службу» та "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" можуть створювати суттєві проблеми не лише в контексті загальних питань, але й щодо конкретних прав та обов'язків. Наприклад, можуть виникнути труднощі з реалізацією права на свободу совісті, яке включає можливість заміни військової служби на альтернативну. Як зазначає Є. І. Григоренко, відповідно до чинної Конституції України, законодавство має гарантувати право на альтернативну службу не лише

для громадян, які підлягають призову на строкову службу, але й для тих, хто вже виконує військовий обов'язок. У випадку, коли релігійні переконання з'являються під час проходження строкової військової служби, військовослужбовець має бути звільнений і, за відповідних умов, направлений на альтернативну (невійськову) службу. Для військовослужбовців за контрактом набуття релігійних переконань під час служби повинно стати підставою для розірвання контракту.

Особливої уваги заслуговує стаття 39 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», яка регламентує призов на військову службу під час мобілізації. Важливо зазначити, що ця стаття зазнала п'ять змін за останні сім років. У первинному варіанті на 1 січня 2011 року стаття 39 цього закону передбачала, що призов на військову службу у зв'язку з мобілізацією та звільнення під час демобілізації здійснюються відповідно до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Залучення резервістів під час мобілізації до виконання обов'язків у військовому резерві також регулюється окремими положеннями про проходження служби у військовому резерві.

У 2014 році статтю 39 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» було змінено, що виразилося у виключенні положення, яке регламентувало порядок залучення резервістів до виконання обов'язків у військовому резерві під час мобілізації, визначений окремими положеннями про проходження громадянами служби у військовому резерві. Це положення згодом було знову введене до правового поля, але з певними змінами в інтерпретації.

На недосконалість чинного військового законодавства, зокрема в частині юридичної відповідальності військовослужбовців, а також на наявні правові колізії та прогалини, звертає увагу В. Ф. Корж. Він підкреслює необхідність розробки та ухвалення Дисциплінарного кодексу військовослужбовців України, який би визначав діяння, що є адміністративними правопорушеннями. Такі пропозиції є важливими для вдосконалення адміністративно-правового статусу військовослужбовців, оскільки юридична відповідальність має значний вплив на процес проходження військової служби, особливо в умовах особливого періоду та воєнного стану [10, с. 294].

Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» № 44, ст. 416 є одним із ключових нормативно-правових актів, що регулюють процес мобілізації та підготовки до неї в Україні. Цей закон визначає порядок організації та проведення мобілізації, а також права та обов'язки громадян і органів державної влади під час мобілізаційних заходів.

Закон дає чітке визначення мобілізації як сукупності заходів, що здійснюються в державі з метою переведення економіки, органів влади, підприємств, установ та громадян на військовий режим в умовах воєнного часу.

Громадяни, які підпадають під мобілізацію, зобов'язані з'явитися у встановлений термін до призовних дільниць або на робочі місця. За невиконання цих вимог передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність.

Органи державної влади, місцевого самоврядування та військові адміністрації зобов'язані організувати і проводити мобілізаційні заходи, забезпечувати громадян всім необхідним для виконання військового обов'язку.

Зміни, внесені до закону 11 квітня 2024 року, є важливими і суттєвими для подальшого вдосконалення мобілізаційних процесів в Україні.

Організація та порядок проведення мобілізаційної підготовки та мобілізації регламентуються цим Законом, а також указами Президента України та постановами Кабінету Міністрів України.

Загальна мобілізація здійснюється одночасно по всій території України і охоплює всі сфери національної економіки, органи державної влади, інші державні органи,

органи місцевого самоврядування, Збройні Сили України, інші військові формування, сили цивільного захисту, а також підприємства, установи та організації [11, с. 52].

Часткова мобілізація може бути проведена в окремих регіонах держави або охоплювати лише певні сфери національної економіки, Збройні Сили України, інші військові формування, сили цивільного захисту, підприємства, установи та організації.

Вид, обсяги, порядок та терміни проведення мобілізації визначаються Президентом України у відповідному рішенні. Рішення про відкриту мобілізацію повинно бути негайно доведено до відома громадськості через засоби масової інформації. У разі проведення прихованої мобілізації, інформація передається через закриті канали зв'язку відповідним органам державної влади, іншим державним органам, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям, згідно з визначенням порядком.

З моменту оголошення мобілізації (крім цільової) або введення воєнного стану в Україні чи в окремих її регіонах, розпочинається особливий період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту, підприємств, установ та організацій.

У період дії особливого режиму, всі нормативно-правові акти, ухвалені до його початку і які передбачають скорочення чисельності, обмеження комплектування або фінансування Збройних Сил України, інших військових формувань чи правоохоронних органів спеціального призначення, призупиняються.

З метою підвищення оперативності та ефективності мобілізаційних заходів, законодавство спростило процедуру виклику резервістів та військовозобов'язаних, зокрема шляхом скорочення термінів їх оповіщення.

Зміни розширили перелік категорій громадян, що можуть бути залучені до мобілізаційних заходів, включаючи осіб із певними професійними навичками та знаннями, які можуть бути корисними у воєнний час [4, с. 107].

Внесені зміни спрямовані на покращення взаємодії між різними рівнями влади та військовими адміністраціями під час мобілізації, що має сприяти більш злагодженій роботі в кризових умовах.

Останні зміни в законі мають значний вплив на підвищення обороноздатності країни, адже вони дозволяють швидше та ефективніше реагувати на зовнішні загрози. Спрощення мобілізаційних процедур та підвищення соціальних гарантій робить процес мобілізації більш прозорим і зрозумілим для громадян, що в свою чергу підвищує довіру суспільства до державних інститутів у складний для країни час.

4 травня 2024 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прав військовослужбовців та поліцейських на соціальний захист» (від 21 березня 2024 року, № 3621-IX). Відповідно до цього закону, статус «фобмежено придатний» для військовослужбовців був скасований. Громадяни, які наразі мають цей статус, повинні повторно пройти військово-лікарську комісію (ВЛК) протягом 9 місяців, тобто до 4 лютого 2025 року.

Окрім цього, 16 травня 2024 року Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 560 «Про проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації в особливий період». Це викликало колізію в діючих нормативно-правових актах, оскільки Міністерство оборони України 27 квітня 2024 року своїм наказом № 262 оновило список хвороб, пов'язаних зі ступенем придатності до військової служби, а Міністерство внутрішніх справ (МВС) цього не зробило. Таким чином, «Положення про діяльність медичної (військово-лікарської) комісії МВС» все ще передбачає статус «фобмежено придатний».

Політичний клімат в Україні суттєво вплинув на політику військової служби, створивши складну взаємодію між імперативами національної оборони та еволюцією суспільних норм. Одним із значних впливів стало стратегічне вирівнювання щодо членства в НАТО, що вимагає підходів до кадрового забезпечення, які підтримують ширші стратегічні цілі України та документи оборонного планування [8, с. 84].

Оскільки Україна продовжує орієнтуватися у своєму складному політичному ландшафті, поточна інтеграція технологій у військову службу залишається критично важливим компонентом її національної оборонної стратегії.

Кілька основних науково-дослідних установ в Україні присвячені розгляду різних аспектів питань військової служби, кожна з яких зосереджена на різних, але взаємопов'язаних областях. Однією з ключових установ є Інститут військової історії, який досліджує історичний контекст військової стратегії і операцій. Дослідження цієї установи включають розробку форм і методів збройної боротьби, узагальнення досвіду минулих війн для інформування про поточні та майбутні військові стратегії [11, с. 104].

До проблем кадрового потенціалу під час неоголошеної війни належать зловживання службовим становищем посадовими особами. Зокрема, виявлено такі випадки:

- включення у бойові накази осіб, які не перебувають у зоні бойових дій або не виконують службово-бойові завдання за призначенням. Це означає, що деякі військовослужбовці зазначені в наказах як активні учасники бойових дій, але фактично виконують інші функції;

- одноосібне суб'єктивне рішення щодо залишення кадрового потенціалу в зоні бойових дій з метою подальшого отримання ними грошової надбавки. Посадові особи приймають рішення залишати певних військовослужбовців у зоні бойових дій для отримання додаткових виплат;

- неналежне оформлення звітної документації, що впливає на виплати військовослужбовцям. Недбалі складені документи можуть призводити до затримок або неправильних нарахувань виплат;

- неоформлення волонтерської допомоги обліковими документами, що ускладнює облік і розподіл ресурсів;

- приховування фактів нестатутних відносин та професійних хвороб. Це включає замовчування випадків порушення військової дисципліни та захворювань, пов'язаних з виконанням службових обов'язків.

Цей перелік проблем не є вичерпним. В умовах неоголошеної війни людський фактор набуває особливого значення, а методи, технології, рівні та міри управлінського впливу з боку державної влади вносять свої корективи до цих факторів.

Іншим значущим науковим об'єктом є Центр військово-географічних досліджень, який проводить дослідження у військовій термінології та лексикографії, а також у військово-географічній та інформаційній сферах. Цей центр відіграє вирішальну роль у забезпеченні того, щоб комунікаційні та оперативні стратегії військових були точними та ефективними. Крім того, головна наукова установа Міністерства оборони проводить комплексні дослідження з метою виявлення та вирішення проблем, пов'язаних із досягненнями військово-технічної техніки [9, с. 103].

Це включає розробку та впровадження нових військових технологій та інновацій, які є критично важливими

для модернізації військового потенціалу України. Разом ці інституції сприяють багатогранному та комплексному підходу до підвищення військової ефективності України, розглядаючи історичні, географічні, технічні та термінологічні аспекти. Синергія між цими напрямками досліджень підкреслює важливість цілісного підходу до питань військової служби, який охоплює як традиційні, так і сучасні елементи, прокладаючи шлях до більш надійної та адаптивної військової сили.

Швидке навчання та підготовка новобранців до виконання суворих стандартів боєготовності в умовах воєнного стану є серйозним викликом для Збройних Сил України. Враховуючи раптове збільшення кількості приззовників після оголошення воєнного стану через відкриття агресію Російської Федерації, перед Збройними Силами постає непросте завдання швидко озброїти нових солдатів необхідними навичками та знаннями. Ця терміновість ускладнюється необхідністю забезпечити не тільки швидке, але й ефективне навчання, балансує між часовими обмеженнями та якістю наданого навчання. Заходи, спрямовані на вирішення цих завдань шляхом окреслення основи для прискореної підготовки особового складу не досягли тонкого балансу між швидкістю та ефективністю навчання в умовах воєнного стану та залишаються і досі значною перешкодою.

Висновки. Проблема проходження військової служби в Україні є надзвичайно актуальною та багатоаспектною, враховуючи сучасний контекст збройного конфлікту та викликів у сфері національної безпеки. Це питання привертає увагу не лише політиків та військових експертів, але й науковців, які аналізують різноманітні аспекти військової служби.

В останні роки в Україні спостерігається активізація законодавчої діяльності у сфері військової служби. Прийняття нових законів та внесення змін до чинного законодавства відображає зусилля держави у вдосконаленні системи військової служби, покращенні умов для військовослужбовців та забезпеченні національної безпеки. Основні напрямки законодавчих змін включають: реформу контрактної служби, забезпечення соціальних гарантій, розвиток резерву.

Основні напрями досліджень включають правові аспекти військової служби. Проходження військової служби в Україні є складною та багатогранною проблемою, що вимагає комплексного підходу з боку держави, військових структур та науковців. Політичні ініціативи спрямовані на вдосконалення законодавчої бази та забезпечення належних умов для військовослужбовців. Наукові дослідження, у свою чергу, надають глибокий аналіз існуючих проблем та пропонують шляхи їх вирішення, сприяючи розвитку ефективної та справедливої системи військової служби в Україні.

Пропозиції щодо подальших досліджень. Актуальним є питання оптимізації структури та організації військової служби, що дозволить підвищити оперативність і злагодженість дій Збройних Сил України. Важливу роль відіграє забезпечення координації між різними військовими підрозділами та службами.

Проблеми мобілізації включають недостатню кількість резервістів та недоліки в системі підготовки новобранців. Комплектування Збройних Сил ускладнено через відсутність належної інфраструктури для швидкого та ефективного залучення громадян до військової служби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України [Електронний ресурс]. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30. с. 141. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Андрощук А. Р. Особливості реалізації принципу гендерної рівності в Збройних Силах України. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2024. № 11. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-02-08>.
3. Дискримінація різних соціальних груп у ЗСУ: погляди військових та цивільних громадян. Результати комплексного дослідження березень-квітень 2023. URL: <https://veteranfund.com.ua/analytics/socialgroup-discr/> (дата звернення: 19.05.2024).
4. Каплій О. В., Кійко Т. О. Гендерна рівність в умовах проходження військової служби. Сучасний вимір прав людини: конституційний контекст. XI Тодиківські читання. Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. 2018. № 11. С. 106–108.

5. Коваль В.П. Адміністративно-правовий статус військовослужбовців в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. Канд. Доктораа філософії. Право. Харків. 2021. 225 с.
6. Кушнір М.В. Адміністрування проходження військової служби в Збройних силах України. Канд.юридичних наук. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Київ. 2019. 210 с.
7. Чишко К. О., Пінчук Р. С. Становлення та розвиток підрозділів поліції особливого призначення: ретроспективний аналіз. Право і безпека. 2024. № 92(1). С. 128–129. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.11>.
8. Градецька Н. М. Конституційні засади військового обов'язку та заходи попередження ухилення від його реалізації. Прикарпатський юридичний вісник. 2023. № 1 (48). С. 83–88.
9. Ткаченко П. І. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Грааль науки. 2021. № 8. С. 101–107.
10. Савіщенко В. М. Проблема правового нігілізму в сучасному суспільстві. Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 25 лют. 2021 р.). Дніпро : ДДУВС, 2021. С. 293–295.
11. Доценко Л., Максименко Н. Психологічні чинники адаптації військовослужбовців строкової служби в умовах військової частини. Вісник Національного університету оборони України. 2019. № 2 (52). С. 49–55.